

## VÝZNAM SLOVA LOGOS U HERAKLEITA Z EFEZU

Herakleitos z maloázijského mesta Efezu (okoľo 540—480 pred n. l.), „jeden zo zakladateľov dialektiky“, ako ho nazval Lenin,<sup>1</sup> je autorom filozofického termínu logos, ktorý cez stoikov a Filóna z Alexandrie prenikol na konci staroveku aj do ranej kresťanskej literatúry.<sup>2</sup>

Avšak napriek tomu, že logos je centrálnym pojmom Herakleitovej filozofie, nejestvuje jednotný názor pri výklade jeho obsahu.

V prvej monografii vôbec, ktorú máme o Herakleitovi, pochádzajúcej od známeho filozofa Schleiermachera, prekladá sa termín logos výrazom pomer.<sup>3</sup> Avšak sám Schleiermacher priznal, že nevystačí s týmto prekladom pri zl. 1,<sup>4</sup> a preto logos v zl. 1 chápal ako „druh a spôsob, ako základná podstata nosí v sebe zákony všetkých vývojov“. Všetci ďalší interpreti tohto pojmu vychádzali z jednostrannej etymológie (logos od legein, hovoriť) a v dôsledku toho vykladali a prekladali Herakleitov logos výrazom „reč“, „slovo“. Tak už autor ďalšej monografie o Herakleitovi Schuster chápal a prekladal logos ako reč.<sup>5</sup> Pod logom rozumel jednoducho reč samého Herakleita aj Burnet, ale ako reč proroka nazýva ho „slovo“, a preto ani nechápe logos ako centrálny pojem Herakleitovej filozofie a ani sa ním bližšie nezaobráva vo svojich dejinách ranej gréckej filozofie.<sup>6</sup> V poslednom čase nasleduje Burneta aj J. Chevalier,<sup>7</sup> pravda, s tým rozdielom, že pritom ale chápe logos (podľa Verdenia)<sup>8</sup> ako „systém“, t. j. zároveň zámer jeho náuky a reálny poriadok vecí alebo kozmu, na ktorom je táto založená. Výraz „slovo“ použil pre logos aj známy bádateľ v predsokratovskej filozofii H. Diels.<sup>9</sup> Sám si je však vedomý nedostatočnosti tohto

<sup>1</sup> *Filozofické sešity*, Praha 1953, 283.

<sup>2</sup> Pozri Varcel L., *Logos in der Antike und im Christentum*, v sborníku *Studia Antiqua*, Praha 1955, 53—60.

<sup>3</sup> Heinze M., *Die Lehre vom Logos in der griechischen Philosophie*, Oldenburg 1872, 55.

<sup>4</sup> Číslovanie Herakleitových zlomkov uvádzam podľa vydania Diels—Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, 5. vyd., 1934, ďalej len DK, v zátvorke pripojené číslo je podľa môjho usporiadania H. zlomkov v preklade vydanom SAV *Život a učenie Herakleita z Efezu*, Bratislava 1954, ďalej Život.

<sup>5</sup> Podľa Schäfera G., *Die Philosophie des Heraklit von Ephesos und die moderne Heraklitforschung*, Leipzig 1902, 60.

<sup>6</sup> Burnet J., *L'aurore de la philosophie grecque*, franc., preklad angl. originálu, Paríž 1919, 148, pozn. 4.

<sup>7</sup> *Histoire de la pensée I. La pensée antique*, Paríž 1955, 86.

<sup>8</sup> Tamtiež 612, pozn. 54.

<sup>9</sup> *Herakleitos von Ephesos, griechisch und deutsch*, 2. vyd., 1909, a v 4. vyd. DK.

prekladu (totiž v poznámke k zl. 1 uvádza, že musíme zotrvať pri tomto nevyhovujúcom preklade „slovo“ kvôli významu logu pre kresťanský svet), a preto pripojuje k nemu v zátvorke ako glosu slovo „svetový zákon“ (Weltgesetz).

Že s výkladom a prekladom Herakleitovho logu ako „slovo“, reč“ nevystačíme, vidieť napr. už zo samého Burneta a aj Dielsa, ktorí sú zväčša nútení hľadať iný vhodný výraz pre preklad pojmu logos v tom ktorom zlomku. Tak v zl. 45 (82) prekladá Burnet logos ako miera, Diels ako základ. Najviac tomu však odporujú zlomky 50 (27), 72 (6), 2 (4) a 45 (82). Tak v zl. 50 (27) hovorí Herakleitos: „Ak nie mňa počúvajú, ale logos, je rozumné uznať, že všetko je jedno.“ Burnet a Diels namiesto logos prekladajú „moje slovo“. Zo zlomku však vidieť, že sa v ňom jasne rozlišuje medzi hovoriacim Herakleitom a logom. Herakleitos tu totiž nekladie žiadnu váhu na svoju reč, ale to, čo hovorí, rozlišuje od logos. Podobný, no podľa môjho názoru nesprávny (ale neskoršie sa stále opakujúci) výklad pripúšťal tu už Zeller,<sup>10</sup> ktorý síce odvolávajúc sa na uvedený zlomok výslovne poznamenáva, že sa rozum (t. j. logos) objavuje ako niečo objektívneho, čo sa odlišuje od myslenia jednotlivca, ale zároveň pripúšťa aj možnosť výkladu uvedeného zlomku: „Nie na mňa, ale na reč ako takú, na obsah reči, dôvody počúvajúc“... Herakleitova reč, náuka, dielo je však niečo subjektívne, ale logos je niečo, na čo sa práve Herakleitos odvoláva.<sup>11</sup> Čo zvädza k chápaniu Herakleitovho logu ako reči, slova, prípadne náuky, je okrem etymológie (a predpokladaného nadpisu, o čom budeme hovoriť neskôr) ešte tá skutočnosť, že Herakleitos uvádza v zl. 1 a tiež v zl. 50 (27), že sa má logos počúvať, je teda reč. Z tejto zásady vychádza aj Hölscher, podľa ktorého je logos „reč rozumu“.<sup>12</sup> Proti tomuto tvrdeniu stačí uviesť zl. 112 (97): „Rozumné myslenie je najväčšou cnosťou a múdrosť je hovoriť pravdu a robiť podľa prírody tým, že na ňu počúvame.“ Z tohto zlomku by sme zasa mohli vyvodiť to, čo skutočne aj vyvodil Schuster,<sup>13</sup> že logos znamená reč prírody (die Offenbarung, welche die Natur uns bietet in vernehmlicher Rede). Ďalej odporuje tomu aj sama interpretácia začiatku zl. 1: „Avšak túto reč (logos), ktorá je večná, nechápu ľudia ani dokiaľ ju nepočuli, ani keď ju počuli“... Nemôže to teda byť Herakleitova reč, pretože je večná a bola už predtým, než ju Herakleitos prvý raz vyriekol. Herakleitov logos musí byť skôr vnímaný očami než ušami, ako to vyplýva zo zl. 101 a (88): „Oči sú spoľahlivejší svedkovia ako uši.“ Ani Kranzov<sup>14</sup> a Snellov<sup>15</sup> pokus preložiť logos výrazom „zmysel“ (Sinn) nemôže uspokojiť, pričom obaja myslia na totožnosť zmyslu Herakleitovej náuky (Sinn der Lehre) so zmyslom sveta (Sinn der Welt). Možno preto už predom konštatovať, ako sa to pokúsim ďalej dokázať, že obsah Herakleitovho logu nie je možné vystihnúť jedným výrazom. O iných výkladoch sa zmienim na príslušnom mieste.

Dôsledok celkovej nejednotnosti názorov na obsah Herakleitovho pojmu logos je ten, že sa v prekladoch Herakleitových zlomkov necháva termín logos nepreložený (tak napr. R. Walzer, *Eraclito. Racolta dei frammenti e traduzione italiana*, Firenze 1939; W. Capelle, *Die Vorsokratiker*, 3. vyd., Stuttgart 1940; G. S. Kirk, *Heracritus, The cosmic fragments*, Cambridge 1954 a iní).

<sup>10</sup> Zeller, Nestle, *Die Philosophie der Griechen I*, 2, vyd. 6., Leipzig 1920, 840 pozn.; ďalej len ZN.

<sup>11</sup> Hölscher U., *Der Logos bei Heraklit, Varia variorum*, Münster 1952, 69.

<sup>12</sup> Tamtiež 70.

<sup>13</sup> ZN, 792 pozn.

<sup>14</sup> DK.

<sup>15</sup> *Heraklit. Fragmente*, Hamburg 1926.

Zásadná chyba pri výklade Herakleitovho logu spočíva jednak v tom, že sa jeho výklad často obmedzuje jedine na tie zlomky, v ktorých sa logos vyskytuje bez prihliadnutia na celý systém Herakleitovej filozofie (a teda aj na ostatné zlomky), a konečne predovšetkým v tom, že sa neprihliada aj na tú skutočnosť, že pojmy a myšlienky vznikajú ako odraz objektívnej, materiálnej skutočnosti.

Pokúsime sa preto pri výklade Herakleitovho logu uplatniť tieto zásady.

Podľa svedectva Aristotela<sup>16</sup> a Sexta Empirika<sup>17</sup> začínalo Herakleitovo dielo (zl. 1): „Avšak tento logos, ktorý je večný, nechápu ľudia ani dokiaľ ho nepočuli, ani keď ho počuli. Lebo hoci sa všetko deje podľa tohto logu, počínajú si predsa ako neskúsení, kedykoľvek sa pokúšajú o takéto slová a diela, ako ja vykladám, rozoberajúc každé podľa jeho povahy a vysvetľujúc, aké je. Ostatní ľudia však nevedia, čo robia v stave bdenia, práve tak, ako zabúdajú, čo robia v spánku.“<sup>18</sup>

V doslovnom preklade znie začiatok zlomku takto: „Avšak tento logos jestvujúci večne nechápu ľudia“... atď. Aristoteles (na uvedenom mieste) uvádza, že je nejasné, k čomu treba vzťahovať večne. Sám sa však k tomu nevyjadruje. Preto sa v novšej dobe názory značne rozchádzajú; jedni vzťahujú „večne“ k „jestvujúci“, druhí zasa k „nechápu“. Najpresvedčivejšie dôkazy pre spojenie „večne“ s „jestvujúci“ podal predovšetkým W. Capelle<sup>19</sup> a po ňom O. Gigon.<sup>20</sup>

Častica „avšak“ nasvedčuje, že tu niečo predchádzalo. Ale nielen častica „avšak“, ale dvakrát uvedené „tento logos“ (v prvej vete), „podľa tohto logu“ (v druhej vete) nás nesporne núti k otázke, aký logos, čo za logos?<sup>21</sup> Podľa Dielsa (DK k zlomku) predchádzalo asi (v zhode s antickou praxou u najstarších gréckych spisovateľov): „Herakleitos, syn Blosonov, Efezan hovorí toto.“ Tým by logos v zl. 1 musel znamenať bezpodmienečne Herakleitovu reč, ako správne zdôraznil K. Reinhardt.<sup>22</sup> Preto Reinhardt škrtol časticu „avšak“ (zachovanú síce len u Hippolyta, ale spoľahlivého ručiteľa; oprávnenosť jej uznávania potvrdzuje aj tá skutočnosť, že kontext, v ktorom Hippolytos uvádza zl. 1, ju nevyžadoval). Túto korektúru potreboval Reinhardt z toho dôvodu, že chápe logos ako zákon myslenia (Denkgesetz), a preto vidí v Herakleitovi predovšetkým logika. Podľa Busseho,<sup>23</sup> ktorý prijíma znenie zl. 1 podľa Hippolyta (pripojuje však „večne“ k „nechápu“), myslel Herakleitos pri voľbe slova logos na začiatku zlomku predovšetkým na reč, ale mimovoľne sa mu vsunula v ďalšej vete predstava o obsahu reči, o základnej myšlienke v ňom vyjadrenej, čím je myšlienka svetového zákona, nemennej zákonitosti svetového behu. Preto sa Busse pokúsil vystihnúť tento dvojaký zmysel reči (logu) prekladom „náuka“ (Lehre). Tento výklad zamietol Hölscher<sup>24</sup> poukazom na to, že druhý logos s prvým (v tom istom zlomku) nemá čo robiť. Sám Busseho výklad je len opakovaním výkladu M. Wundta<sup>25</sup> a Zeller.<sup>26</sup> Tak Zeller (ako aj Wundt) tvrdil, že v zl. 1 pri logu treba

<sup>16</sup> A 4 (A 9a).

<sup>17</sup> Proti matematikom VII, 132 hovorí Sextus Empirikus: Spomenutý muž (t. j. Herakleitos) začínajú svoje dielo o prírode a ukazujú nejakým spôsobom na to, čo nás obklopuje, hovori: „tento logos“... atď.

<sup>18</sup> Používam svoj preklad *Život* s tým rozdielom, že logos nechávam nepreložené.

<sup>19</sup> *Das erste Fragment des Herakleitos*, Hermes, 1924, 190 — 203.

<sup>20</sup> *Untersuchungen zu Heraklit*, Leipzig 1935, 1 n.

<sup>21</sup> Capelle, c. čl., 202.

<sup>22</sup> *Parmenides und die Geschichte der griechischen Philosophie*, Bonn 1916, 217, pozn. l.

<sup>23</sup> *Der Wortsinn von Logos bei Heraklit*, Rheinisches Museum 1926, 207.

<sup>24</sup> C. čl., 69.

<sup>25</sup> *Die Philosophie des Heraklit von Ephesos im Zusammenhang mit der Kultur Ioniens*, Zeitschrift f. Geschichte d. Philosophie 1907, 452.

<sup>26</sup> ZN 792, pozn.

myslieť predovšetkým na reč, zároveň ale na obsah reči, na pravdu (večnú pravdu) v nej vypovedanú. Tento Zellerov názor zamietol však už Aall<sup>27</sup> najmä poukazom na zl. 2, kde sa hovorí o „spoločnom logu“. Podľa Aalla je obsah logu jednotný, a preto nemožno pri jeho výklade pripúšťať myšlienkový rozdiel. Na umelosť a nedostatok vnútornej pravdepodobnosti Zellerovho výkladu poukazuje aj Capelle.<sup>28</sup> Pri výklade logu ako náuky narážame na tie isté ťažkosti, ako sme ich uviedli pri chápaní logu ako reči. S Busseho (a teda aj s Wundtovým a Zellerovým) výkladom sa zhoduje aj Gigonov výklad.<sup>29</sup> Aj podľa Gigona je logos Herakleitova reč; tento logos je však identický s celkom iným logom, ktorý je večný a podľa ktorého sa všetko deje. Preto v Herakleitových slovách spočíva úplná koincidencia jeho osobných výpovedí so zmyslom vesmíru. Gigon dokonca tvrdí, že Herakleitos ani nepoznal iný význam slova logos, pritom ale sám Gigon uvádza, že v zl. 35 (15), 45 (82), 115 (83) znamená logos „mieru“ a v zl. 39 (108) „povešť“; a že teda ho ani nemohol u svojich čitateľov (ale otázkou je u ktorých?) predpokladať. Preto sa vraj ani logos nemohol vynoriť v podstatne zmenenom zmysle ako filozofický termín. Námitky proti Busseho výkladu možno plne uplatniť aj proti Gigonovi. Význam slova logos preberieme neskoršie.

Keďže teda začiatočné znenie prvého zlomku zvädza k chápaniu logu vo význame Herakleitovej reči, ktorý však vôbec nevyhovuje („Avšak túto reč, ktorá je večná...“), možno si položiť otázku, či Aristotelove slová, ako aj slová Sexta Empirika, že zl. I stál na začiatku Herakleitovho diela, treba chápať v tom zmysle, že to boli skutočne samy prvé slová. Zapochyboval o tom, ako prvý Susehml, ďalej Gilbert,<sup>30</sup> podľa ktorého musela predchádzať prvému zlomku nejaká všeobecná charakteristika. Tak iste Aall<sup>31</sup> priznáva Aristotelovej poznámke len relatívnu platnosť, keďže nemáme zachované celé dielo. Preto Aall neuznáva, že by tento zlomok bol absolútne na začiatku. Postráda, načo by sa výraz „tento (logos)“ mohol vzťahovať. Súdí podobne ako Gilbert, že pred týmto zlomkom muselo predchádzať nejaké bližšie určenie logu. Keďže však formálny výklad logu začína až zl. 1, neskorší filozofi tento začiatok prehliadli. A tak už Schuster, ktorý bol tak isto toho názoru, zaradil pred zl. 1 zlomky 56 (18) a 17 (5).<sup>32</sup> Schusterove usporiadanie neuspokojuje. Jednak zl. 17 (5) patrí rozhodne na iné miesto (ukážeme nižšie) a zl. 56 (18) nie je takého charakteru, že by ho bolo možno uviesť do súvislosti so zl. 1. Autor prvého významného vydania Herakleitových zlomkov Bywater, ktorý sa pokúsil usporiadať Herakleitove zlomky na základe zprávy Diogena Laertia (A 1,6)<sup>33</sup> do troch častí, na časť o vesmíre, o politike a o teológii,<sup>34</sup> zaradil na prvé miesto zl. 50 (27) a po ňom zl. 1. Z výkladu logu

<sup>27</sup> *Geschichte der Logosidee in d. Philosophie*, Leipzig 1896, 30.

<sup>28</sup> C. čl. 192, pozn. 1.

<sup>29</sup> *Der Ursprung d. griechischen Philosophie*, Basel 1945, 201.

<sup>30</sup> Uvádzané u ZN, 793 pozn.

<sup>31</sup> C d., 31.

<sup>32</sup> Zl. 56 (18): „Ľudia sa klamú pri poznávaní jasných vecí podobne ako Homér, ktorý bol múdrejší než všetci Gréci. Lebo aj jeho oklamali chlapci, ktorí zabíjali vší, keď mu hovorili: Čo sme videli a chytili, to zanechávame, čo sme však ani nevideli, ani nechytli, to nesieme“ (t. j. vší). Zl. 17 (5): „Väčšina ľudí neuvažuje o veciach, s ktorými sa stretávajú a nerozumejú im, hoci sa ich aj učili, ale majú len zdanie“.

<sup>33</sup> *Heracleti Ephesii reliquiae*, Oxonii 1877.

<sup>34</sup> Aj keď sa u H. vyskytujú zlomky zapadajúce do týchto troch oblastí, rozdelenie do troch častí pre onú dobu je neprijateľné. Toto rozdelenie pochádza asi od stoika Kleantha. O tom Deichgräber K., *Bemerkungen zu Diogenes' Bericht über Heraklit*, Philologus 1938, 19.

u Aalla<sup>35</sup> možno usudzovať, že aj tento zaraďoval na začiatok Herakleitovho diela zl. 50 (27). Capelle,<sup>36</sup> ktorý taktiež zastáva názor, že niečo o logu muselo predchádzať pred zl. 1 (okrem Herakleitovho autorstva, ako ho uvádza Diels), nie však nejaká všeobecná charakteristika, nesúhlasí s Bywaterovým zaradením zl. 50 (27) na začiatok Herakleitovho diela, ale navrhuje krátku vetu: „Logos vládne nad všetkým.“ Frenkian<sup>37</sup> navrhol trochu dlhší úvod: „Herakleitos syn Blossonov Efezan hovorí toto, aby poučil ľudí o logu, podľa ktorého sa všetko deje. Avšak tento logos“... atď. V poslednom čase sa vyjadril v tom zmysle aj Kirk,<sup>38</sup> že totiž slová Sextove nemusia nevyhnutne znamenať, že to boli skutočne samy prvé slová v Herakleitovej knihe. Nezmiňuje sa však, čo by mohlo predchádzať.

Z doterajšieho výkladu začiatku zl. 1 vyplýva, že sme celkom oprávnení predpokladať, že tento zlomok nestál absolútne na začiatku Herakleitovho diela. Návrh Capelleho, podobne ako aj Frenkianov sotva by asi bolo možné prijať, aj keď sú nesporne duchaplné a výstižné, pretože je málo pravdepodobné, že pre závažnosť takejto charakteristiky Herakleitovho logu by boli mohli uniknúť pozornosti neskorších vykladateľov Herakleita. Niet však závažnej námietky, prečo by sme nemohli podľa Bywatera zaradiť na prvé miesto zl. 50 (27). Capelleho námietka<sup>39</sup> proti jeho zaradeniu zl. 50 (27) na samý začiatok Herakleitovho diela nie je závažná. Capelle je jedine z toho dôvodu proti jeho zaradeniu pred zl. 1, že jeho slová majú „iný tón“ ako slová zl. 1. V tom má čiastočne pravdu, no na druhej strane je to jediný zo všetkých nám zachovaných Herakleitových zlomkov, ktorý sa najlepšie hodí na toto miesto, pretože dobre zapadá do komplexu zlomkov, podobne ako zl. 1, vymedzujúcich obsah pojmu logos. Myslím, že nie je bez zaujímavosti aj tá skutočnosť, že je to prvý zlomok, ktorý cituje Hippolytos vo svojom diele *Refutatio*. A práve takmer jednu šestinu Herakleitových zlomkov nám zachoval tento autor v uvedenom diele v IX. a X. kapitole.

Možno teda s najväčšou pravdepodobnosťou rekonštruovať začiatok Herakleitovho diela takto:<sup>40</sup>

(Herakleitos Efezský hovorí toto:)

Ak nie mňa počúvajú, ale logos, je rozumné uznať, že všetko je jedno. Zl. 50 (27)

Avšak tento logos, ktorý je večný, nechápu ľudia ani kým ho nepočuli, ani keď ho počuli. Lebo hoci sa všetko deje podľa tohto logu, počínajú si predsa ako neskúsení, kedykoľvek sa pokúšajú o takéto slová a diela, aké ja vykladám, rozoberajúc každé podľa jeho povahy a vysvetľujúc, aké je. Ostatní ľudia však nevedia, čo robia v stave bdenia, práve tak, ako zabúdajú, čo robia v spánku.

Zl 1 (1)

Nemáme robiť a hovoriť ako v spánku.

Zl. 73 (99)

Spoločné je všetkým myslenie.

Zl. 113 (2)

Tí, ktorí hovoria s rozumom, musia sa opierať o to, čo je všetkým spoločné, tak ako obec o zákon a ešte pevnejšie. Lebo všetky ľudské zákony sa živia z jedného božieho; lebo ten vládne, kam až chce a stačí pre všetkých (a pre všetko) a dokonca ešte všetko prevyšuje.

Zl. 114 (3)

<sup>35</sup> C. d., 28.

<sup>36</sup> C. čl., 202n.

<sup>37</sup> Uvádzané Kirkom, *Heraclitus. The cosmic fragments*, Cambridge 1954, 36, pozn. 1.

<sup>38</sup> C. d., 35.

<sup>39</sup> C. čl., 203.

<sup>40</sup> Pri tejto rekonštrukcii sa opieram o svoje usporiadanie *Život...* 47n, s prihliadnutím na Kirka, c. d., 32.

Preto sa treba riadiť spoločným. Ale hoci je logos všetkým spoločný, žije väčšina ľudí tak, ako by mali svoj vlastný úsudok. Zl. 2 (4)

Väčšina ľudí neuvažuje o veciach, s ktorými sa stretávajú a nerozumejú im, hoci sa ich aj učili, ale majú len zdanie. Zl. 17 (5)

S logom, s ktorým sa stále najviac stýkajú (ktorý riadi svet), sú v rozpore a veci, na ktoré denne narážajú, zdajú sa im cudzie. Zl. 72 (6)

Bdiaci majú jeden spoločný svet, v spánku sa však každý obracia do svojho vlastného. Zl. 89 (7)

Hneď na začiatku úvodu nám jasne vystupuje do popredia protiklad medzi Herakleitom a logom, ktorý protiklad znamená: nie ja ako individuálny autor s mojou správou, ale logos je odôvodnením toho, čo bude nasledovať, čiže nad rečou samotného Herakleita stojí tu logos.<sup>41</sup> Nemožno teda, ako už bolo povedané, stotožňovať vlastnú Herakleitovu reč s logom. Zároveň s týmto protikladom (Herakleitos — logos) je však vyjadrená známa základná myšlienka milétskej filozofie: jednota kozmu. Obsah logu, ktorý sa tu vymedzuje („všetko je jedno“), predstavuje dialektickú jednotu materiálnych protikladov, jednu zo základných charakteristických črt Herakleitovej filozofie. Už Hippolytos, ktorý, ako som sa už zmienil, uvádza tento zlomok na čele svojich citátov z Herakleita, predosiela akýsi druh nadpisu alebo lepšie povedané výkladu k tomuto zlomku: „Herakleitos hovorí, že vesmír je jedno: oddelené, neoddelené, vzniknuté, nevzniknuté, smrteľné, nesmrteľné, logos, vek, otec, syn, boh, spravodlivosť.“ Myšlienku jednoty protikladov, v ktorej treba vidieť jadro Herakleitovej filozofie, ako významný odraz politicko-ekonomických pomerov jeho čias, najvýraznejšie podáva však sám Herakleitos v zl. 10 (28): „Spojeniny celé a necelé, zhodné a nezhodné, súzvučné a nesúzvučné a zo všetkého jedno a z jedného všetko.“ Podobne aj v zl. 67 (126): „Boh je deň i noc, zima i leto, boj i mier, nasýtenie i hlad, ale mení sa práve tak ako oheň, keď sa zmieša s kadidlami a nazýva sa podľa vône každého z nich.“

Logos teda predstavuje jednotu sveta, dialektickú jednotu protikladov. V ďalšom úvodnom zlomku sa uvádzajú základné atribúty logu: je večný (atribút, ktorý majú Homérovi a Hesiodovi bohovia) a všetko sa deje podľa neho. Proti tomuto logu stoja ľudia. Nechápu ho, hoci ho mali možnosť poznať ešte prv, než o ňom hovoril Herakleitos, pretože je všetkým a všetkému spoločný. Ale nechápu ho ani teraz, keď im ho už Herakleitos oznámil, hoci konajú, ba musia konať podľa neho, aj keď si to neuvedomujú. Počínajú si však ako v spánku. Tento obraz sa vracia aj v ďalšom zlomku. Myslenie, ktoré je všetkým ľuďom spoločné, muselo by ich priviesť k tomu, čo je všetkému spoločné. V ďalšom zlomku 114 (3) charakterizuje Herakleitos pomer človeka k logu pomerom spoločného zákona k zákonu obce. Tak ako sila obce spočíva v jej zákonoch, tak sila človeka, jeho rozumná reč (a tým aj jeho konanie) spočíva v tom, čo je všetkým spoločné. Tento pomer medzi logom a zákonom mení sa však na iný pomer.<sup>42</sup> Logos sám sa stáva zákonom, a to „božím zákonom“, <sup>43</sup> „ktorý vládne, kam až chce, a stačí pre všetkých (a pre všetko) a dokonca ešte všetko prevyšuje“. Skutočnosť, že platí pre všetkých a pre všetko, spočíva v tom, že je všeobecne platný. Tým sa konečne dostávame k tomu, čo mal Herakleitos od samého začiatku na mysli pod pojmom logos, k chápaniu logu ako večného zákona

<sup>41</sup> G i g o n, *Untersuchungen*, 44.

<sup>42</sup> G i g o n, *Ursprung*, 203.

<sup>43</sup> Herakleitos sa ešte neoslobodil od prvkov mytologických predstáv, ale často siaha aj on pri výklade niektorých javov po mytologických obrazoch. Pozri K e s s i d i, *Dialektika i materializm v filozofii Geraklita Efeskogo*, Voprosy filosofii 1953, 136.



kozmu, večnej všeobecne platnej a pre celé dianie záväznej nemennej zákonitosti.

Výrazným svedectvom, že Herakleitov logos znamená zákon, sú ohlasy Herakleitových myšlienok u prvého veľkého skladateľa komédií, sicílskeho básnika Epicharma (okolo 550—460), ktorý ako filozoficky vzdelaný básnik dobre poznal popri Xenofanovi aj Herakleita.<sup>44</sup> V Epicharmovom zl. 2 (DK) sa stretávame so známou Herakleitovou myšlienkou „všetko plynie“: „Aj ty aj ja sme boli včera iní, dnes sme iní a opäť iní budeme v budúcnosti a nikdy nie tí isti podľa toho istého logu (= zákona).“

Keďže aj človek je súčasťou kozmu, musí sa nevyhnutne podrobiť tejto zákonitosti, aj keď si to neuvedomuje, ako o tom hovoria ďalšie úvodné zlomky. Ďalej stavia Herakleitos do protikladu spoločný logos a vlastný úsudok — mohli by sme tiež povedať — vlastný (súkromný) rozum ľudí, čo znamená, že medzi logom a úsudkom (rozumom) ľudí musí byť niečo rovnorodé.<sup>45</sup> Už prv zdôrazňoval Herakleitos, že „tí, ktorí hovoria s rozumom, musia sa opierať o to, čo je všetkým spoločné“. Z uvedeného protikladu možno preto vyvodiť, že logos, ktorý nad všetkým vládne, je aj svetovým rozumom. Múdrosť, rozumnosť ako ďalší atribút logu možno doložiť aj zo zl. 41 (21),<sup>46</sup> v ktorom sa stotožňuje logos s gnómé (myšlienkou, rozumom): „Múdrosť spočíva v jednej veci: rozumieť myšlienke (gnómé), ktorá riadi naskrze všetko.“ Spomínaný už Epicharmos používa gnómé vyslovene vo význame rozumu. Popri Epicharmovi sa gnómé v tomto význame vyskytuje aj u iných.

Avšak vlastným a podstatným obsahom Herakleitovho logu je boj. V zl. 80 (37) sa hovorí: „Treba vedieť, že boj je všetkému spoločný, že právo je spor a že sa všetko deje na základe sporu a nutnosti.“ Ako vidieť, má boj tie isté atribúty ako logos: je spoločný a všetko sa deje na základe sporu (t. j. boja) a nutnosti, tak ako sa hovorilo v zl. 1, že „sa všetko deje podľa tohto logu“. Že bol Herakleitovi prameňom pre túto základnú črtu dialektiky (jednota a boj protikladov) obraz mladej otrokárskej spoločnosti vyvíjajúcej sa v neustálych rozporoch medzi bohatými a chudobnými, otrokármi a otrokmi, svedčí najlepšie zl. 53 (38): „Boj je otcom všetkého i kráľom všetkého, jedných učinil bohmi, druhých ľuďmi, jedných urobil otrokmi, druhých slobodnými.“ Je to jasné zovšeobecnenie dialektiky spoločenského vývoja, triedneho boja. Z uvedeného zlomku ďalej vyplýva, že boj (doňho zapadá aj pojem sporu) tu výrazne vystupuje ako aktívny činiteľ.

Vyslovene ako rozum chápal Herakleitov logos už Aall,<sup>47</sup> podobne Nestle,<sup>48</sup> taktiež Capelle<sup>49</sup> popri prvotnom význame logu ako „zákona, ktorý je základom všetkého diania“, Zeller<sup>50</sup> a ďalší iní. Tento názor zamietol Busse tvrdením: po prvé, že logos nevystupuje nikde u Herakleita ako aktívny činiteľ a po druhé, že logos v tomto období neznamenal nikde rozum. S prvou námietkou Busseho sa netreba osobitne zaoberať. Že podstatným obsahom logu je boj, je jasné z uvedeného porovnania zl. 1 so zl. 80 (37). Že boj je aktívny činiteľ, vyplýva zasa zo zl. 53 (38). Ani druhá námietka Busseho nie je udržateľná. Logos sa vo význame rozumová podstata objavuje v Herakleitovom zlomku 45 (82): „Hranice duše by si nenašiel, aj keby si kráľ a uberal sa každou cestou; tak hlboko siaha jej logos (= rozumová podstata,

<sup>44</sup> Nestle W., *Vom Mythos zum Logos*, Stuttgart 1940, 123—124.

<sup>45</sup> Heinze, c. d., 55; Aall, c. d., 30.

<sup>46</sup> Pozri Capelle, c. d., 193.

<sup>47</sup> C. d., 31.

<sup>48</sup> Die Vorsokratiker, Jena 1922, 115.

<sup>49</sup> C. d., 193.

<sup>50</sup> ZN 793, pozn.

základ).“ Aj v zlomku 115 (83): „Duša má logos, ktorý sa sám rozmnožuje,“ zdá sa termín rozum lepšie vyhovovať ako niektorými navrhovaný termín miera (Burnet, Kirk);<sup>51</sup> výraz „zmysel“ za logos používaný v oboch uvádzaných zlomkoch napr. Snellom, Kranzom nedáva nijaký zmysel. Rovnako v zl. 2 (4) a 72 (6) môže mať logos popri význame (svetový) zákon (zákonitosť) aj význam (svetový, vševládny) rozum. Ďalší doklad pre logos vo význame rozum poskytuje Parmenides v zl. 7,7 („nie, ty len rozumom (logom) rozsúď to sporné skúmanie, o ktorom som hovorila“ — hovorí bohynia Parmenidovi), mladší súčasník Herakleita, ktorý dokonca ostro zaútočil na Herakleitovu náuku. Rovnako v *Politei* (ústave) Chrysogona, Alkibiadovho súčasníka, pripisovanej neprávom Epicharmovi, zaujímavej však pre nás tým, že sa v nej chváli boží zákon (čo je ohlasom Herakleitovho božieho zákona), znamená logos rozum: „logos (= rozum) náležite spravuje ľudí a vždy ich udržuje“, hovorí sa na jednom mieste. Keďže sa od druhej polovice 5. stor. pr. n. l. všeobecne používal logos vo význame rozum,<sup>52</sup> možno s istotou predpokladať jeho používanie v tomto význame niekoľko málo desaťročí predtým. Tak Schleiermacher<sup>53</sup> dokonca pokladal priamo Herakleita za pôvodcu označenia rozumu termínom logos.

Diogenes Laertios IX, 7 (A 10), vykladajúc vo všeobecnosti Herakleitovu náuku, uvádza, že sa všetko deje podľa osudu (heimarmené) a na základe protikladu je všetko v súlade; podobne hovorí oniečo ďalej, že sa vznikanie a zanikanie sveta deje podľa osudu (heimarmené). Pojem heimarmené sa pokladá všeobecne za stoický. Popri doxografických zprávach o Herakleitovi nachádzame ho však aj v jednom z Herakleitových zlomkov 137 (142), textove dosť porušenom: „Pre všetky prípady jestvuje určenie osudu.“ Diels ho zaradil medzi pochybné a nepravé zlomky. Nemožno však uviesť nijaké závažné dôvody, že heimarmené platí len pre stoickú filozofiu a nie už dokonca pre Herakleita. Pravosť tohto zlomku hájil už Heinze,<sup>54</sup> po ňom Lortzing, H. Gomperz (DK v pozn. k zlomku), Gigon<sup>55</sup> a v poslednom čase aj Kirk,<sup>56</sup> ktorý chápe heimarmené v spojení s ananké (osudom určená nutnosť). Bola by teda heimarmené ananké iba iným konkrétnejším výrazom za logos.

Herakleitov logos sa však viaže na materiálny substrát — oheň. Oheň je u Herakleita pralátkou (arché), ktorej premenou vznikajú jednotlivé veci. Podobne, ako je večný logos, tak je „večne živý“ aj oheň: „Tento svet“, hovorí Herakleitos v zl. 30 (61), „ten istý pre všetkých (a pre všetko), nevytvoril ani nikto z bohov, ani nikto z ľudí, ale vždy bol, je a bude večne živým ohňom zapalujúcim sa podľa miery a zhasínajúcim podľa miery.“ Tomuto „večne živému ohňu“ je imanentný určitý nemenný zákonitý poriadok („miera“), ktorý, ako vidieť, patrí k jeho podstate a podľa ktorého postupujú jednotlivé premeny. Herakleitov logos je teda identický s pralátkou — ohňom. Túto identitu nám dosvedčujú niektoré zlomky. Zl. 64 (66): „Vesmír je riadený bleskom.“ Hippolytos komentuje tento zlomok tak, že pod bleskom rozumie tu Herakleitos oheň. Teda blesk, t. j. oheň riadi tak isto všetko ako logos v zl. 1 a v zl. 114 (3). V tom istom zlomku máme ďalší autentický výrok Herakleitov,<sup>57</sup> že tento „oheň je obdarený rozumom“ (a že riadi všetko). Toto naivné

<sup>51</sup> C. čl., 211n.

<sup>52</sup> Kleinknecht H., *Der Logos in Griechenland und Hellenismus, Theolog. Wörterbuch zum NT*, IV, Stuttgart 1942, 77.

<sup>53</sup> Uvádzané A allom, c. d., 56.

<sup>54</sup> C. d., 18.

<sup>55</sup> *Untersuchungen*, 73 a 81.

<sup>56</sup> C. d., 303—304.

<sup>57</sup> Reinhardt K., *Hermes* 1942, 27.



učenie, že základom všetkých vecí je určitá látka, je charakteristické pre túto dobu, keď ešte vedúca spoločenská trieda nestratila bezprostredný kontakt s výrobným procesom.<sup>58</sup>

Termín *logos* pre zákon je jedným zo základných etymologických významov tohto slova, ktorými sú „miera“, „pomer“. Slovo *logos* je totiž od koreňa „leg-“ (lego podobne aj v latinčine), ktorého základné významy sú: zhromažďovať, zbierať, počítať, vypočítavať, rozprávať, hovoriť. Je teda pôvodný význam slova *logos*: zhromažďovanie, zbieranie, počítanie, vypočítavanie, rozprávanie, slovo, reč.<sup>59</sup> Z významu vypočítavať vznikol pre *logos* aj význam „miera“, „pomer“ a konečne „zákon“. Tento významový komplex je, ako správne poznamenáva Kirk,<sup>60</sup> prinajmenšom taký prvotný ako „reč“ alebo „zpráva“.

*Logos* vo význame „miera“, „pomer“ máme v zl. 61b (62b): „Zem sa rozteká ako more a toto dostane svoju mieru podľa toho istého logu (= pomeru), aký bol prv, než sa stalo zemou.“ Ale nachádzame u Herakleita aj vlastný termín pre pojem miera — *metron* v uvádzanom už zl. 30 (61). Z tohto zlomku vidieť, ako som už ukázal, že sa tu pojem miery priamo kryje s pojmom zákon. Pojem miery je ďalej aj v zlomku 94 (70): „Slno neprekročí svoju mieru, lebo inak ho vyhľadajú sudičky, pomocníčky Spravodlivosti.“ Pre pojem miera (*metron*), ktorý obsahuje aj *logos*, uznáva Slonimsky<sup>61</sup> dvojatý pôvod u Herakleita: dôsledok z vlastného raz zaujatého stanoviska a pytagorejský vplyv. So Slonimským možno do určitej miery súhlasiť. Pytagora Herakleitos poznal, ako o tom svedčia zl. 40 (20) a 129 (24). Pojem miery (vyjadrovaný termínmi *metron* alebo *logos*) sa bežne používal u pytagorovcov na vyjadrenie zákonitosti prírodných procesov. Sama myšlienka tohto zákona bola však už vyjadrená Anaximandrom, pôsobiacim plodne aj na Pytagora samého. Anaximandros v zl. 1 hovorí: „A z čoho veci vznikajú, do toho aj zanikajú podľa nutnosti, lebo si za svoje bezprávie navzájom platia pokutu a trest podľa určenia času.“ Tento výrok, ako poznamenáva Thompson,<sup>62</sup> zakladá sa však na predstave miery (*metra*), na poznatku, že je nutné dodržiavať určitú „mieru“ alebo obmedzenie, ak má byť zachovaný určitý poriadok. Je to charakteristický znak svetového názoru gréckej aristokracie v období vzniku otrokárskej demokracie, ktorá pokladala všetky vášnivé túžby za nebezpečné a hodné zavrhnutia. „Nadutosť treba viac hasiť ako požiar,“ čítame u Herakleita v zl. 43 (92) a na inom mieste, zl. 110 (96): „Pre ľudí by nebolo lepšie, keby sa im dostalo, čo chcú,“ alebo zl. 46 (94): „Domýšľavosť je choroba ako padúcnica a zrak klame,“ a mnohé iné.

A práve filozofia Herakleita, ideológia umiernennej aristokracie, ktorá vystupovala na obranu jestvujúcich zákonov proti „krajnostiam“ demokracie a rodovej aristokracie ako zástankyňa „všeobecných záujmov a verejného poriadku“,<sup>63</sup> bola verným obrazom rozporov rodiacej sa otrokárskej spoločnosti. „Poriadok“, „miera“, „pomer“ — toľko a nie viac, vyjadrované aj známou formulou „nič prespríliš“, „zákon“ (zákonitosť) záväzný pre všetkých a pre všetko [sila obce spočíva v zákonoch, zl. 114 (3)], rozumné myslenie a v dôsledku toho rozumné konanie, čoho všetkého sa dovoľávala umiernená aristokracia v prechodnom období gréckej tyranidy, celý tento myšlienkový komplex, vyjadrujúci politické tendencie určitej spoločenskej

<sup>58</sup> Varel L., c. čl., 56.

<sup>59</sup> *Theol Wörterbuch*, pozri pozn. 52.

<sup>60</sup> C. d., 38.

<sup>61</sup> *Heraklit und Parmenides*, Giessen 1912, 13.

<sup>62</sup> *Aischylos a Athény*, Praha 1952, 45.

<sup>63</sup> Kessidi, c. čl., 135.

triedy, zainteresovanej na poľnohospodárstve, remesle a obchode, výrazne sa odráža v Herakleitovom pojme logos. Aj logos znamená predovšetkým „mieru“, „pomer“, „zákon“ (zákonitý poriadok) a konečne rozum. Na druhej strane zasa svojím vlastným obsahom (boj protikladov) vyjadruje spoločenské vzťahy Herakleitovej doby.<sup>64</sup>

A tak Herakleitos nielen vysvetľuje a prednáša zásady svojej filozofie, ale v jej duchu chce aj pôsobiť na svojich spoluobčanov a prevychovať ich. Už starovek poznal, že značná časť Herakleitových zlomkov má politický charakter, keď delil jeho knihu na časť o vesmíre, o politike a o teológii. Niet sporu o tom, a aj staroveké zprávy, ako aj samotné zlomky nám dosvedčujú, že sa Herakleitos plne účastnil politického života v rodnom meste. Podľa Gigona<sup>65</sup> je Herakleitova centrálna myšlienka etická; ale pretože zákon, ktorý má človek poslúchať, je súčasne zákonom kozmu, učí Herakleitos aj kozmológiu. Podľa predchádzajúcich výkladov možno však koncepciu Herakleitovej filozofie správne formulovať takto: jeho centrálna myšlienka je politická; ale pretože zákon, ktorý má človek poslúchať, je súčasne zákonom kozmu, učí Herakleitos aj kozmológiu. K tomuto záveru nás oprávňuje aj tvrdenie starovekého gramatika Diodota, zaznamenané Diogenom Laertiom (A 1,15), že Herakleitovo dielo nehovorí o prírode, ale o politike, že výklady o prírode majú iba význam príkladu.

Pri takomto chápaní Herakleitovho logu nemožno však vylúčiť pre Herakleita aj jeho ďalší význam „reč“, ktorý možno predpokladať v zl. 87 (106): „Tupý človek býva zarazený pri každom logu (= pri každej rozumnej reči) a v zl. 108 (124): „Koľkých ľudí reči som počul, nikto neprichádza k tomu, aby poznal, že sa múdrosť líši od všetkého;“ ako „povešť“ možno chápať logos v zl. 39 (108): „V Priene žil Bias, syn Tautamov, ktorého povest' je väčšia než ostatných“.

V ďalšom období sa postupne menil obsah pojmu logos, a to v dôsledku hospodársko-spoločenských zmien, až v kresťanstve nadobúda význam bytosti sprostredkujúcej medzi božím a ľudským svetom.

<sup>64</sup> V a r c l L., c. čl., 57.

<sup>65</sup> Ursprung 198.